

REDA ŠATŪNIENĖ

Vilniaus dailės akademija, Kauno fakultetas

ARCHETIPŲ TEORIJA: MENINĖS KŪRYBOS PROCESO ANALIZĖ

Archetypal Theory: Analysis of a Creative Process in Art

SUMMARY

From the last decade of the XX century, crucial changes can be detected in Lithuanian culture and arts. Social and cultural shifts are conditions for these changes. Artists began to look into their inner world and to seek answers for existential questions. For the analysis of art and for the creation process, K. G. Jung's archetypal theory, which declares that individuals get their creative impulses in the collective unconsciousness, was an inspiration. The article analyses empirical data of the "creative process" by studying the various artists themselves. Jung's archetypal theory broadens limits of formal and biographical analysis

SANTRAUKA

Nuo XX a. 10-ojo dešimtmečio Lietuvos kultūroje ir menininkų kūryboje matome esminių pokyčių, kuriems prielaidos atsirado dėl socialinių, visuomeninių, kultūrinių permainų. Menininkai atsigręžė į vidinį žmogaus pasaulį, čia ieško atsakymų į egzistencinio pobūdžio klausimus. Minėtosios tendencijos paskatino kultūros procesų, meninės kūrybos ir pačių kūrinių analizei taikyti C. G. Jungo suformuluotą ir jo mokinių išplėtotą archetipų teoriją, kuri skelbia, kad žmogus kūrybinių impulsų semiasi iš kolektyvinės sąmonės gelmių – visai žmonijai bendrų klodų. Straipsnyje archetipų teorijos požiūriu empiriškai tiriamas įvairių kūrėjų „kūrybinio išgyvenimo“ procesas. Archetipų teorijos metodo taikymas praplečia įprastinės formaliosios ar biografinės analizės ribas, padeda geriau suvokti galimas kultūros, meno kūrinių prasmes ir funkcijas, pažinti žmogaus prigimtį.

XXa. pradžios analitinės C. G. Jungo ir Z. Freudo psichologijos teorijos veikė akademinės Vakarų Euro-

pos minties, taip pat ir menotyrinės bei kultūrologinės, sklaidą. Į meno kūrinių pradėta žvelgti ne vien iš estetiškos ver-

RAKTAŽODŽIAI: šiuolaikinis menas, archetipų įvaizdžiai, kūrybos procesas, C. G. Jungo teorija.

KEY WORDS: contemporary art, archetypal images, process of creation, theory of C. G. Jung.

tinimo perspektyvos. Kūrinių ir kultūrinių reiškinių interpretacijas stengtasi turtinti psichologijos mokslo žinių. Atskleidus kolektyvinės pašamonės įtaką kūrybinio darbo procesui, buvo praplėstos menininko, kaip tradicinę meno tikrovę imituojančio ar individo saviraiškos funkcijas atliekančio fenomeno, traktuotės.

Kolektyvinės pašamonės generuojamus vaizdinius imta analizuoti pasitelkus bendruosius archetipų teorijos principus, kuriuos suformulavo Jungas ir jo sekėjai bei mokiniai. Pastarieji analitinės psichologijos išvalgas gretino su mitų, pasakų analize, žmogaus sapnų ir meninės kūrybos tyrimais. Archetipų struktūrą, pirmavaizdžius bei raišką tyrinėjo M. Elia-

de, J. Campbellas, E. Neumannas, K. Kerényi, M.-Louis von Franz, R. M. Gray'us, C. P. Estes ir daugelis kitų.

Šio straipsnio tikslas – pritaikyti archetipų teorijos principus šiuolaikinio meno kūrinių ir kūrybos proceso analizei papildant archetipų teoriją autentiškomis gyvų menininkų patirtimis bei tuo būdu praplečiant tradicinius nūdienos meninės kūrybos vertinimo bei interpretavimo būdus. Straipsnio uždaviniai: a) išaiškinti esminius archetipų teorijos principus; c) pademonstruoti archetipų teorijos pritaikymo galimybes analizuoti kūrybos procesus; b) remiantis empirinio (antropologinio) tyrimo duomenimis, atkleisti kūrybos proceso patirtis archetipinių procesų atžvilgiu.

EMPIRINIO TYRIMO METODOLOGIJA, TEORINĖ PRIEIGA IR DUOMENYS

Tiriant nūdienos kultūros ir šiuolaikinio meno reprezentacijas, buvo taikoma antropologinio tyrimo metodologija, leidžianti kultūros ar meno fenomeną ištirti išsamiau, nei tai leidžia formalūs ar kiekybiniai tyrimo įrankiai. Antropologas, tirdamas vidinį menininko pasaulį, atlieka sudėtingą darbą: pirmiausia dažnai esti nelengva „prisikasti“ iki itin asmeniškų kūrėjo išgyvenimų, įkalbinti jį pasidalinti individualia patirtimi. Tačiau būtent ta vidinė patirtis ir yra vertingiausia, nes ji leidžia mums pažinti menininko vidaus pasaulį, o kartu – geriau suprasti ir jo / jos kūrybą, gilintis į bendrąją kūrimo proceso prigimtį, fiksuoti archetipinių procesų raišką realiose gyvenimo situacijose. Klasikinė me-

notyra neretai apsiriboja deskriptyviniais, ikonografiniais ar istoriniais lyginamaisiais tekstais, kartu patį menininką tarsi palikdama stovėti nuošalyje. Žinoma, iš dalies menininką kontekste traktuoja vadinamoji „biografinė menotyra“, tačiau ji labiau domisi menininko realaus gyvenimo faktais, nei asmenine jo nuomone apie įvykius, nesigilina į subjektyvius vidinius kūrėjo samprotavimus. Todėl antropologinių tyrimo metodų (stebėjimo, interviu) pritaikymas meno ir menininko pasaulio, kūrybos procesų analizei yra nepamainomas įrankis siekiant pakelti uždangą tarp meno pasaulio ir vadinamosios plačiosios visuomenės. Šios uždangos pakėlimas taip pat padėtų dekonstruoti egzistuojančius

netikslūs, realybės neatitinkančius stereotipus apie šiuolaikinius menininkus.

Antropologinė tyrimo metodologija suteikia galimybę giliau pažvelgti į kasdienio gyvenimo elementus: kasdienybės estetika, meninę pajautą, iširti atskiro individo veikloms suteikiamas subjektyvias prasmes, išgirsti apie jas „šviežiai“, iš pirmų lūpų. Tyrimo metu buvo taikomi šie antropologinio tyrimo metodai: antropologinis tyrėjo dienoraštis, vaizdo duomenų rinkimas (fotografija), neformalus pokalbiai su kūrėjais, gelminiai interviu.

Šiame tyrime susipina empiriniai faktai iš ankstyvųjų autorės tyrimų (stebėjimų) ir naujausių duomenų (interviu) interpretacijos (tyrimas yra tęsiamas). Tyrimo duomenys rinkti etapais: 2000–2002 m. (stebėjimai), 2005–2009 m. (stebėjimai) Lietuvoje ir 2014–2015 m., kada buvo atlikti gelminiai pusiau struktūruoti interviu su šiuolaikinio meno kūrėjais Kaune ir Vilniuje. Tyrime dalyvavo kūrėjai, daugiau nei dešimt metų vykdančys įvairias kūrybines veiklas (nekomercinius ir komercinius projektus).

DAUGIASLUOKSNĖ, AMBIVALENTIŠKA ARCHETIPO STRUKTŪRA

Kolektyvinės sąmonės pirmavaizdžius, kurie kartojasi įvairių tautų mituose, pasakose, individų kūryboje, sapnuose, regėjimuose, fantazijose, C. G. Jungas vadino archetipais¹. Mokslininko manymu, juose įsikūnija psichė polinkis kurti universalius vaizdinius. Šios išraiškos gali skirtis detalėmis, tačiau nenukrypsta nuo pagrindinio modelio – įgimtos archetipinės struktūros.

Pradedant analizuoti archetipinių vaizdinių įvairovę, tikslinga glaustai aptarti archetipo sandarą, kuri lemia universalų jo pobūdį. Jungas archetipo struktūrą tapatino su kristaline gardele (kvaternionu), kuri, pati materialiai neegzistuoja, priverčia atomus ir molekules grupotis tam tikra, iš anksto numatyta tvarka². Tas pats įvyksta ir psichė turiniui, kuris organizuojamas atsižvelgiant į archetipo struktūrą. Archetipas gali reikštis skirtingais pavidalais, reprezentuoti įvairius psichikos lygmenis, tačiau visada išsaugo vientisą struktūrą³. R. M. Gray'us, kalbėdamas apie archetipo struktūrą, pateikia rusiškų lėlyčių

(„matrioškų“) ir varpų rezonanso pavyzdžius: visi sąmonės lygmenys siejasi tarpusavyje kaip matrioškos, kurios turi savyje mažesniąją lėlytę ir yra apgaubiamos izomorfiška (analogiškos formos) didesne lėle⁴. Šį principą atitinka ir varpų skambesio sukiamas rezonansas. Jei jie bus suderinti kas oktava, tai vieno varpo vibracijos sukels kitų skambėjimą, tačiau jei intervalą pasirinksi klaidingai, rezonansas bus menkas arba jo visai nebus girdėti⁵. Tą patį galime pasakyti ir apie archetipą, jo įvaizdžius meno kūriniuose it tokių archetipinių meno kūrinių sąsąukas / rezonansus su visuomeniniu kontekstu. Jo struktūra sieja visus sistemos lygmenis, todėl pasikeitimai viename paveikia kitus. Kaip ir varpų atveju, čia gali būti išgautas skirtingo stiprumo rezonansas, kuris priklauso nuo derėjimo su šerdimi (centru) ar atitinkamo sąskambio tonu⁶. Todėl visi archetipiniai vaizdiniai (išskyrus Savasties archetipą, kuris dažnai vaizduojamas kaip mandala) reiškiiasi „daugiasluoksniuose“ kontekstuose ir niekada neįgyja stabilios, vienareikš-

mės formos⁷. Įvaizdžiai tarsi „užteršiami“ vienas kitu, todėl praktiškai neįmanoma išskirti konkretaus vieno archetipo. Šią archetipų tarpusavio priklausomybę Jungo mokinė Marie-Louis von Franz apibūdina pasitelkdama „kiniškos žolelės“ metaforą: jei patrauksi vieną šaknį, kartu pakils ir visa veja⁸. Panašiai ir šiuo atveju – kuo daugiau stengiamasi apibrėžti individualų archetipą, tuo daugiau atrandama ryšių su kitais.

Taigi archetipas nėra aiškiai apibrėžiamas objektas. Jis gali būti suvokiamas

tik kaip sąmonės *procesus tvarkantis elementas*⁹. Kaip tik todėl viena būdingų jo savybių yra bipoliariskumas – gebėjimas viename talpinti skirtybes. Kaip žinia, žmogaus sąmonė linkusi operuoti su priešintomis kategorijomis¹⁰, tačiau kartu nėra judėjimo pirmyn, asmenybės augimo, ego ribų praplėtimo be bipoliarinių priešybių sutelkimo. Todėl būtent archetipui, įkūnijančiam priešybių skirtybę ir vienybę tuo pačiu metu, tenka svarbus asmenybės raidos kūrybos procesus skatinančio veiksnio vaidmuo.

ARCHETIPINĖ KŪRYBOS PROCESO PRIGIMTIS

Archetipų teorija teigia, kad vientisoje sąmonės realybėje nėra subjekto ir objekto, vidinio ir išorinio, tikslingo ir spontaniško veiksmų atskyrimo. Sąmonė įkūnija visų būsimų patirčių galimybes. Vystantis ego, sąmonė tampa vis labiau užimta praktiniais dalykais, „vientisoji realybė“ nustumia gilyn ir atlieka šaltinio, teikiančio energiją ego – sąmonei, funkciją. Todėl kolektyvinės sąmonės pasaulio proveržis į sąmonę tampa didžiuliu, ryškiu patyrimu, vadinamuoju „didžiuoju patyrimu“, kurį ji įprasmina archetipiniuose vaizdiniuose¹¹. Šie archetipiniai vaizdiniai kyla dėl objektyvaus kolektyvinės sąmonės poveikio. Sąmonę jie pasiekia kūrybinio proceso metu ir gali reikštis nesibaigiančiais pavidalais sukeldami emocinį pilnatvės potyrį¹². Sąmonės vaizdiniai talpina ne tik grožio, gimimo, dievišku-

mo, bet ir mirties, bjaurumo, kančios prasmes. Todėl individas, anot Neumanno¹³, susidūręs su tokio pobūdžio meno kūriniais, atveria sau ambivalentišką būties prigimtį ir priartėja prie fundamentalų gyvenimo tiesų¹⁴.

Didysis patyrimas nėra vien tik transcendentaliosios visatos pilnatvės pojūtis, bet ir psichologinis procesas, veikiantis visą asmenybę. Žmogiškosios prigimties platybes atskleidžia ištrykštantys archajiški pirmavaizdžiai, kuriuos iš lėto perimdama, sąmonė palaiko psichė būsenos balansą. Jie skleidžia dvasinę energiją, kuri naudojama individualioje veikloje bei adaptacijos procesuose. Toks asmenybės ribų plėtimas glaudžiai siejasi su kūrybingumu, o analitinėje psichologijoje dar įvardijamas „individuacijos procesu“¹⁵, implikuojančiu asmenybės vidinį augimą, transformacijas, pozityvų kismą.

VIDINIAI KŪRYBOS PROCESO IŠGYVENIMAI IR PATIRTYS

Analizuojant asmeninius meno kūrėjų išgyvenimus kūrybos proceso metu,

buvo apklausta įvairių meno sričių menininkai, kurie aktyviai kuria įvairiose

sferose ir kurių gyvenime kūryba užima reikšmingą vietą. Tyrimo metu buvo diskutuojama ir gilinamasi, kaip menininkai išgyvena kūrybos procesą, kaip randasi meno kūrinys, koks yra įkvėpimo kelias, kiek laiko kūryba akumuliuojasi ir kaip galų gale ji įgyja materialų pavidalą. Subjektyvios kūrėjų patirtys padeda interpretuoti Jungo teoriją suteikiant jai empirinių įrodymų, taigi – realumo, įtikinamumo. Atliktas antropologinis tyrimas siekiant atskleisti subjektyvias „didžiojo patyrimo“ interpretacijas ir realius kūrybinio proceso suvokimus bei individualias interpretacijas pačių menininkų /-ų lūpomis.

Būtina paminėti, kad nors stereotipiškai įprasta manyti, jog menininkas pats tarsi sunkiai suvokia savo kūrybinį procesą, vargiai jį fiksuoja sąmoningai ar vengia aptarinėti, tačiau tyrimo metu atsiskleidė puikus kūrėjų gebėjimas įvardinti jausmus, sąmonės būsenas ir pan. diskutuojant apie kūrybą. Kalbant apie įkvėpimo ieškojimus, poreikį kurti, gana dažnai buvo įvardijamas laukimas, nežinomybė, kančia, akcentuojama gana gausūs kūrybiniai bandymai, kurių baigtys gali būti tiek negatyvios, tiek pozityvios. Pradinė įkvėpimo ieškojimų pakopa turi lipimo į kalną bruožų: minimi nepavykę bandymai, girdėti nusivylimo gaidelė.

„Kūryba iki ausų galiukų pasiglemžia neilgais, gan retais periodais, natūraliai atsiranda rutininis kitos veiklos laikas, kuriame kaupiasi kūrybinės saviraiškos troškulys, kuomet laukimas pereina į ieškojimų stadiją. Ieškojimų stadija yra svarbi susikaupimui, bet šiame periode būklė yra ganėtinai beviltinga, tokia panaši, lyg būtum duobėje be maisto ir vandens ir jautiesi nevykėliu, nes, atrodo, nežinau, kaip išlipti, nežinau, kaip išpildyti save, tada kažką

mėginu lipdyti ir neretai ir mėnesį lipdau kažką, kas visiškai pasirodo beprasmiška“ (vyr. H, apie 45 m., 2015 spalio, Kaunas).

„Susipažinimas su idėja, kilusia viduje, susipažinti su ta energija, <...>, arba iš aplinkos atėjusia (privatus užsakymas. – Aut. past.). Toks pažaidimas. Paimu ir išleidžiu tą pirmą impulsą. Paskui tik reikia jį pataisyti. Ten būna ta pirminė tiesa, kurios ir reikia. O būna, kad atsikeli ryte ir galvoji: „ne, čia nesąmonė“ (vyr. A, 37 m., spalio, Vilnius).

„Laiko reikia pakankamai. Kažkaip nepavyksta tiesiog kepti idėjas kaip konvejeriye. Reikia laiko minčiai susiformuoti – ir op, sprendimas tada atsiranda netikėtai. <...> Ar yra kažkoks ryšys su meno kūriniu [emocinis, kt.]? Ryšys tikrai yra ir emocinis, ir netgi toks kaip atsakomybės jausmas – kaip idėja / kūrinytis toliau vystysis, koki sukurs grįžtamąjį ryšį“ (mot. 40 m. V, 2015 spalio, Vilnius).

Analizuojant kūrybos procesą – jo jautimą, įtampas ar malonumus, – akcentuojamos emocijos, psichikos jautrumas, subtilus aplinkos pajautimas, intensyvūs pojūčiai. Iš dalies patvirtinama, kad kūryba turi kančios bruožų, tačiau pačių tyrimų metu nebuvo pastebėta ryškių neigiamų konotacijų su pačia kančia, kaip galima tą numanyti iš visuomenėje paplitusio stereotipizuoto kultūrinio „kenčiančio menininko“ įvaizdžio. Būvimas jautria asmenybe pačių menininkų buvo traktuotas kaip papildomas instrumentas, suteikiantis pranašumų pažintine ir kūrybine prasmėmis, nes jautrumas leidžia pastebėti tai, kam kitų akis ar ausis nėra jautri. Vadinamoji „kūrybinė kančia“, pasak pačių kūrėjų, veikia tarsi išskaidrintoja, kurią perėjus siekimas sukurti kūrinio formą konkretizuojasi, ima įgyti realias formas, o tai savo ruožtu sukelia psichologinį palengvėjimą kūrėjai /-ui.

„Kūryba dažniausiai būna toks nervas. Menininkas yra labai nervuotas žmogus (juokiasi), kuris daug kartų viską labai jautriai viską priima. Ir tada jis gali atitinkamai daugiau niuansų suvertinti. Ir čia nieko nepadarysi, čia duoklė už tai, kad tu kažką sugebi. <...> Čia yra, man išvis atrodo, ta kūryba yra kraštutinumų dalykas. Tarkim, tu ten gali turėti – nu man vizualine raiška lengviausia yra remtis – tarkim, nu koks nors koloristas, esi ten be proto jautrus spalvai, ir ten turi, tarkim, 1000 spalvų, ten kur pagrindinius tonus, kur šimtais gali. Tai reikia, tu ten turėdamas didesnę paletę, tu ten gali daugiau dalykų išvertinti ir galiausiai pasiūlyt kažką tokio, ko kiti negalėtų. Emocijos ir pojūčiai jau čia yra kūrybai privalomas dalykas, niekaip neatsiejamas“ (mot. I, 40 m., 2015 m. spalio Kaunas).

„Deja, tenka taip klaidžioti, bet tai yra dirva, kurioje klampodamas pradedu geriau matyti ir jausti tiek pasaulį, tiek save, taip išgryninu save įkvėpimui, iš visos informacijos ir tekančio gyvenimo pradeda aiškėti ryškesnė tema, motyvas, forma, išsigrūnina svarbesnis apčiuopiamesnis objektas, kurį norėčiau materializuot“ (vyr. H, apie 45 m., 2015 spalio, Kaunas).

„Idėjų paieška vyksta keliais būdais: 1) gali atsirasti laisvalaikio pokalbyje su draugais (tiesiog, kai protas neįtemptas, kad tuoj turi surasti puikų sprendimą, atsiranda labai nemažai gerų minčių); 2) analizuojant kitų kūrybą, analogus, tendencijas, skaitant straipsnius ar tiesiog skaitant su idėjos sritimi visiškai nesusietą literatūrą“ (mot. 40 m. V, 2015 spalio, Vilnius).

Skirtingos meno sritys, unikalios gyvenimo istorijos, individualus mąstymas lemia subjektyvius kūrybinio proceso ir būsenų įvardijimus ir interpretuotes, tačiau jose išryškėja pagrindinė linija: tai savotiška „beviltiškumo“ fazė – žinojimas, kad reikia kažką atlikti, bet dar nežinia – kaip, šios fazės iškentimas. Antroje fazėje įvyksta savotiškas apsiava-

lymas, atsivėrimas naujoms galimybėms, nesąmoningas ir neplanuotas vidinis pasirengimas, o trečioje – jau įmanomas sukūrimas: naujo, iki šiol neegzistavusio, originalaus meno kūrinio gimimas. Tyrimo metu pateikėjai kūrybos procesą įvardijo etapais, siejo juos su atitinkamomis emocijomis ir kitais vidiniais išgyvenimais.

„Gal galima būtų net išskirti: pradžia – kūrybinio polėkio džiaugsmas – vidurys (tie besikaitaliojantys jausmai ir testavimas), kantrus darbas – pabaiga – paūgėjusi savivertė, didžiavimasis, kad sukūrei kūrinį, ir džiugesys“ (mot. 40 m. V, 2015 spalio, Vilnius).

Minėta, kad kūrybos procesą lydi „Džiugesys, pakylėjimo jausmas, linksmumas, kurie kaitaliojasi su nerimu, o gal tai yra ne tas sprendimas, nusivylimas kaitaliojasi su pasitikėjimu savo idėja. Tokie pulsuojančios jausmai, sakyčiau“ (mot. 40 m. V, 2015 spalio, Vilnius).

Sėkmingą kūrybinį procesą vainikuoja pozityvios emocijos, išaugęs savęs vertinimas, pasitenkinimas savimi. Taigi pastebima, kad kūrybinis procesas yra tarsi įreminamas į dvi teigiamas patirtis pradžioje („kūrybinio polėkio džiaugsmas“, „toks pažaidimas“) ir pabaigoje („paūgėjusi savivertė, didžiavimasis, <...> džiugesys“), tarp kurių glūdi sunki ir sudėtinga akumuliacijos fazė („toks nervas“, „Ieškojimų stadija yra svarbi susikaupimui, bet šiuo periodu būklė yra gana beviltiška, tokia panaši lyg būtum duobėje be maisto ir vandens“).

Empirinio tyrimo metu atskleisti duomenys atskleidė išitvirtinusiai visuomenei nuomonei prieštaraujančius faktus, leido realiai prisiliesti prie vidinio žmogaus – kūrėjo – pasaulio, atverti kūrybos vidų paties menininko akimis.

IŠVADOS

Ieškodami atsakymų į egzistencinio pobūdžio klausimus, kūrėjai atsigręžė į vidinį žmogaus pasaulį, o atsigręždami į savo vidų, kartu jie priartėjo prie bendrų žmogiškų tiesų, universalumo, kolektyvinės sąmonės dimensijos. Tiek meninės kūrybos objektas, tematika, o neretai ir meninėje kūryboje naudojamos priemonės individą nukreipia prie universalių dimensijų, archetipinių vaizdinių ir procesų lauko: kolektyvinė sąmonė talpina visus archetipinius pirmavaizdžius, todėl netgi nepriklausomai nuo individo sąmoningų pastangų jie veikia menininko kūrybą.

Kolektyvinės sąmonės pasaulio proveržis į sąmonę tampa didžiuliu, ryškiu patyrimu. Archetipiniai vaizdiniai, pasiekiantys sąmonę kūrybinio proceso metu,

sukelia emocinį pilnatvės potyrį. Šį patyrimą fiksuoja ir menininkai, priskirdami jam „beviltiškumo“, „buvimo duobėje“ epitetus, o dar vėliau – džiaugsmingų potyrių išraiškas. Procesui pasibaigus, akcentuojamos konstruktyvios, savivertės kilimo pajautos, pozityvios emocijos. Pastebėta, kad stereotipinis, visuomenėje ir kultūroje neretai romantizuojamas „kūrybinės kančios“ procesas pačių kūrėjų traktuojamas gana neutraliai, kaip natūrali kūrybos dalis, kurią privalu išgyventi.

Galime pamatyti, jog analitinės psichologijos metodas padeda praplėsti semantinį meno kūrinio turinį, atidžiau pažvelgti į kūrinio prasmį ir žmogaus gelmes, siekti pažinti kūrybos ištakas, žmogaus santykį su pasauliu ir įvairias jų jungčių variacijas.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Žr. Maria Furst, *Psichologija*. Iš vokiečių k. vertė K. Sprindžiūnaitė. Vilnius: Lumen, 1999, p. 109.
- ² Žr. Richard M. Gray, *Archetypal explorations: an integrative approach to human behavior*. London and New York: Routledge, 1998, p. 51–52.
- ³ Žr. ten pat.
- ⁴ Žr. Gray, p. 52–53.
- ⁵ Žr. ten pat.
- ⁶ Žr. Gray, p. 53.
- ⁷ Žr. Richard M. Gray, *Archetypal explorations: an integrative approach to human behavior*. London and New York: Routledge.
- ⁸ Žr. ten pat, p. 20–21. Taip pat žr. Marie Von Franz, *Individuation in Fairy Tales* (C. G. Jung Foundation Books). Massachusetts: Shambhala Publications, 2001.
- ⁹ Žr. Jean Knox, *Archetype, Attachment, Analysis: Jungian Psychology and the Emergent Mind*. London and New York: Routledge, 2003, p. 39–48.
- ¹⁰ Žr. Richard M. Gray, *Archetypal explorations: an integrative approach to human behavior*. London and New York: Routledge.
- ¹¹ Žr. Bjarne Funch, *The psychology of art appreciation*. Copenhagen: Museum Tusulanum press university of Copenhagen, 1997, p. 173.
- ¹² Žr. Funch, p. 178–181.
- ¹³ Žr. Карл Юнг, Эрих Нойманн, *Психоанализ и искусство*. Москва: Рэфл – бук, 1996, с. 172–173.
- ¹⁴ Žr. Юнг, Нойманн, p. 173–175
- ¹⁵ Žr. Юнг, Нойманн, p. 178–181.